

معمول نزد او رفت دشمنانش این قضیه را نزد طغرل بزرگ نمودند و نسبت نافرمانی باو دادند طغرل از وی باز خواست نمود ابو منصور گفت که با خدای خود عهد نمودم تا از انجام بندگی او فارغ نشوم بخدمت دیگری نپردازم سلطان از این جواب رنجیده او را معزول نمود

ابوسعید آبی برادر ابو منصور مزبور در وزراء دولت بویهی ذکر شده است

تاج‌الملک ابو الفنائم قمی وزیر ملک‌شاه

Tadjol - Molk

در تاریخ (۱) وزراء مسطور است که اخیراً سلطان ملک‌شاه سلجوقی بسعایت زوجه اش ترکان خاتون از نظام الملک رنجیده ویرا معزول نمود و تاج‌الملک قمی را به وزارت انتخاب کرد بین نظام الملک و تاج‌الملک کدورتی حاصل شده و بالاخره نظام الملک بدست ابوطاهر از فدائیان اسماعیلیه مقتول شد گویند قتل نظام الملک به تحریک تاج‌الملک بوده است که پس از قتل وی مستقلاً در وزارت ملک‌شاه باقی ماند

مجد الملک اسعد بن محمد براوستانی قمی وزیر برکیارق سلجوقی (۲)

Madjdol - Molk

(صاحب معجم البلدان مینویسد (۳) براوستان قریه از توابع قم و مجدالملک قمی ابوالفضل اسعد بن محمد براوستانی وزیر برکیارق سلجوقی از آنقریه است گویند لشکریان بر شاه شوریده قتل وزیر را تقاضا کردند شاه ویرا تاجار معزول نموده و از قشونیه‌ها درخواست نمود از خون او بگذرند اما لشکریان اطاعت ننموده وزیر را گشتند صاحب حبیب السیر ترتیب قتل وزیر را قسماً دیگر نوشته که ذکر آن اهمیتی ندارد بهر حال مجد الملک در سنه ۴۷۲ مقتول شد از حسن اخلاق وزیر مزبور حکایتها بسیاری نقل شده در کتاب فضایح الروافض مطالبی به مجد نسبت داده شده که خالی از حقیقت است جنازه مجد الملک را پس از قتل بکربلا نقل نموده و آنجا دفن کردند

آثار مادی مجد الملک (۴)

مجد الملک قبه در بقیع بر بقعه مبارک حضرت حسن مجتبی بنا نموده و بنای مختصری (۱) از الشیبه و الفنون ۸۹ (۲) راحة المدور ۱۳۹ و ۱۴۵ (۳) ص ۱۰۳ ج ۲ (۴) جنة النبی در احوال سید عبدالعظیم و مجالس المؤمنین که هر دو فارسی است

برای مرقد عثمان بن مظعون ساخت که سنیان تصور مینمایند قبر عثمان بن عفان است آثار بقعه مبارکه حضرت عبدالعظیم حسنی را بنا نموده و روضه مطهره حضرت امام موسی کاظم و امام محمد تقی را احداث کرد (بمجلد آثار مادی امامیه ازین کتاب مراجعه شود)

سعد الملك ابی وزیر سلطان محمد بن ملکشاه سلجوقی

So adlmolk

مشار الیه از وزرای نامی عصر خود بوده در راحة الصدور ذکر شده است بزرگان اصفهان مانند قاضی القضاة عبید الله خطیبی و صدر الدین خجندی و مؤید الملك حاجب در حق وی نزد سلطان محمد سعایت کرده و او را بالحاد و دشمنی سلطان متهم نمودند تا آنکه بالاخره سلطان او را بقتل رسانید (۱)

شرف الدین ابوطاهر بن سعد قمی وزیر سلطان سنجر سلجوقی

Charaffed - Din

در ایام جوانی از قم به بغداد مسافرت کرد و جزو قشونیان سلطان ملکشاه سلجوقی درآمد همینکه در سال ۸۱۱ هجری اهل مرو از رفتار خواجه نظام الملك شکایت نمودند ملکشاه شرف الدین را بحکومت مرو فرستاد مشارالیه قریب چهل سال در آن ناحیه بحکومت بقی ماند سپس بریاست دیوان سلطان سنجر تعیین شد پس از فوت وزیر بوزارت سنجر انتخاب گردید شرف الدین شخص عاقل فعال متدینی بوده است پس از سه ماه وزارت وفات نمود و در جوار مشهد رضوی مدفون شد در نواحی مشهد قریب وقف بقعه آن وزیر بوده است (۲)

طغرایی

Toghraei

مؤید الدین فخر الکتاب ابو اسمعیل حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصبهانی وزیر سلطان مسعود بن محمد سلجوقی منشی و شاعر مشهور ملقب بطغرایی در سنه ۵۱۳ هجری مقتول شد. از شعراء و نویسندگان نامی در علم کیمیا مهارت کامل داشت و کتابی در آنخصوص تألیف نموده بصحبت آنعلم اعتقاد داشت در امل الامل تألیف حرّ عاملی (۱) ۱۳۹ راحة الصدور و ۸۹ الشیعه و الفنون و راحة الصدور ۱۶۰ (۲) راحة الصدور ۱۶۷ و الشیعه و الفنون ۸۹ و جامع التواریخ خطی

منطبعه ایران مذکور است که طغرانی وزیر عالم صحیح العمل فاضل متدینی بوده در سن شصت سالگی مقتول شد ابن خلکان از عماد کاتب روایت میکند که طغرانی مشهور باستاد وزیر سلطان مسعود بن محمد سلجوقی بوده و در موصل مدتی وزارت نموده تا آنکه در نزد یکی همدان میان سلطان مسعود و برادرش سلطان محمود جنگی اتفاق افتاد سلطان مسعود شکست خورد و استاد ابواسمعیل طغرانی گرفتار شد همین که نظام الدین ابوطالب علی بن احمد بن حرب سمیرمی از گرفتاری طغرانی مطلع شد ویرا احضار نمود شهاب اسعد طغرانی که در آنموقع بجای نصر کاتب رئیس تحریرات بوده حضور داشت و بوزیر گفت ابواسمعیل ملحدست وزیر گفت ملحد بایستی کشته شود سپس بطوریکه سابقاً ذکر شد ویرا بقتل رسانیدند قتل طغرانی در سال ۵۱۳ اتفاق افتاد و مشارالیه در آنموقع متجاوز از شصت سال عمر داشت صفدی در شرح لامیة العجم مینویسد که شمس الدین محمد بن ابراهیم بن ساعد انصاری مقیم قاهره برای من نقل نمود که سلطان محمد پس از دستگیری طغرانی فرمان داد ویرا بدرختی بسته و تیر باران نمایند و شخصی را بدون اطلاع طغرانی در پشت درخت مأمور کرد تا بیانات ویرا در آنموقع استماع نماید و تیر اندازان را امر داد که صدور فرمان ثانی تیر نیندازند طغرانی اشعار ذیل را در آن هنگام سرانید از آنجمله

بالله فتش فی قوادی هأی یری فیه لفر هوئی الأحبة موضع
 أهون به لو لم یکن فی طیه عهد الجبیب و سره المستودع

سلطان محمود پس از استماع این ابیات بروی رقت نموده باستخلاصش امر داد ولی وزیر محمود از تقدم طغرانی اندیشید مجدداً سعایت کرده ویرا بقتل رسانید ۵۱۳ هجری

آثار طغرانی

قصیده معروف لامیة العجم که صفدی ویرا شرح نموده و پر فسور بوکوک آنرا بزبان لاتینی ترجمه کرده و باحواشی بسیار در آکسونیا سنه ۱۶۶۱ م بطبع رسانیده است و نیز جولی بلائینی ترجمه نموده و در سنه ۱۷۰۷ م چاپ شده طغرانی در علم کیمیا

چندین کتاب تالیف کرده که قسمتی از آن در کتابخانه‌های اروپا موجود است قصیده لامیه نیز کثراً بطبع رسیده است کتاب مفاتیح الحکمه و مصابیح الرحمه در علم اکسیر و کیمیا از تالیفات طغرائی است افندی مینویسد در شهر اردبیل صاحب کتاب المصباح فی علم المفتاح را ملاقات نموده مشارالیه کتاب مفاتیح الحکمه را بطغرائی نسبت میداد و بنا باظهار وی طغرائی در کتاب مزبور دلائل محکمی در اثبات علم کیمیا ذکر نموده است دیگر از آثار طغرائی دیوان شعر لطیفی است که در سال ۱۳۰۰ در اسلامبول طبع شده و نسخ خطی از آن در کتابخانه خدیوی و کتابخانه برلین و موزه بریطانی و بطرسبورغ موجود است و اشعار ذیل بطور نمونه از آن دیوان نگاشته میشود

إِذَا مَالِمْ تَكُنْ مَلِكًا مُطَاعًا فَكُنْ عَبْدًا لِخَالِقِهِ مُطِيعًا
وَأِنْ لَمْ تَمْلِكِ الدُّنْيَا جَمِيعًا كَمَا أَحْبَبْتَ فَأَتْرُكْهَا جَمِيعًا
هُمَا نَهْجَانِ مِنْ نُسُكِ وَفُتْكِ يُحَلِّلَانِ الْفَتَى الشَّرْفَ الرَّفِيعًا

طغرائی بضم طاء مهمله و سکون غین و فتح راء یا الف ممدود و همزه و یاء منسوب بکلمه صفراء میباشد که عبارت از سر لوحه فرامین سلطانی است و غالباً بعد از اسم با خطوط مذهب راجع بوصف مدوک و سلاطین نوشته میشود

و سیر می بضم سین مهمله و فتح میم و سکون یاء شهرست بین اصبهان و شیراز آخر حدود اصبهان است (۱)

انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی وزیر سلعان محمود سلجوقی

Anovshirewan

(۲) از دانشمندان و بزرگان دوره خود بوده چندین مرتبه وزارت سلاطین و خلفاء را عهده دار بود غالباً ویرا بوزارت انتخاب میکردند نوشیروان با کمال آکراه قبول مینمود و بزودی استعفاء میداد و مجدد منصوب میگردد این حریری مقامات حریری را برای وی تصنیف نمود و در اول کتاب خود با عبارت ذیل بوی اشاره مینماید :

(۱) ابن خلکان ۱۷۵ راحة الصدور ۲۳۵ و مختصر تاریخ وزرای آل سلجوق ۱۰۷ و ریاض العلماء میرزا عبدالله افندی خطی و تاریخ آداب اللغة العربیه ۱۲۳ ج ۳ (۲) الفخری ۲۲۳

فاشار من اشارته حکم و طاعنه غنم. (۱) ابن کثیر شامی بر تشیع وی تصریح نموده است بهر حال موقعیکه انوشیروان در بغداد اقامت داشت (۲) سلطنت محمود سلجوقی مکتوبی بوی نگاشته اورا احضار کرد و پس از یکسال و چند ماه استعفا داده به بغداد مراجعت کرد و در گزینی بجای وی تعیین شد در سنه ۵۲۰ در گزینی معزول شده مجدد انوشیروان بوزارت رسید المسترشد عباسی پس از مرگ وزیر خود احمد بن نظام الملك طوسی انوشیروان را بوزارت انتخاب کرد انوشیروان بزبان فارسی و عربی احاطه داشت تاریخ آل سلجوقی را بزبان فارسی تألیف نموده و محمد بن محمد بن حامد کاتب اصفهانی آن کتاب را بعربی ترجمه کرده است کاتب مزبور در کتاب خود موسوم به نصره الفتره و عصره الفتره راجع بحالات وزراء سلجوقیان اخبار بسیاری از تاریخ کندی نقل مینماید فتح بن علی بنداری در مختصر کتاب مزبور منطبع مصر در سال ۱۳۱۸ نیز همان رویه را تعقیب کرده و اینک بذکر چند محل از منقولات وی میپردازیم

صفحه ۵۱ عماد اصفهانی میگوید در اینجا شروع بنقل کردن از این کتاب میکنیم

صفحه ۶۴ ذکر حوادثی که انوشیروان از ذکر آن غفلت نموده است

صفحه ۷۵ راجع به تعریب کتاب انوشیروان

صفحه ۸۹ راجع به تعیین انوشیروان بسمت خزانه داری سلطان محمد بن ملکشاه

صفحه ۹۹ راجع به نیابت وزارت انوشیروان

صفحه ۱۳۸ - ۱۳۶ وزارت انوشیروان برای سلطان محمود سلجوقی

در مجالس المؤمنین کتابی بنام نقشه المصدور بانوشیروان منسوب است و ظاهراً همان کتاب

تاریخی است که عماد اصفهانی از وی نقل مینماید وفات انوشیروان در سال ۵۳۲ واقع شد

بر حسب روایت ابن الطقطقی در کتاب آداب السلطانه

معین الدین احمد کاشانی وزیر محمود بن محمد بن ملکشاه

Moined - Din

شیخ عبد الجلیل رازی در کتاب نقض فضایح الروافض ویرا از وزرای شیعه شمرده

مینویسد معین الدین و برادرانش محمد الدین و بهاء الدین مدارس و جوامع بسیاری

(۱) از الشیعه والفنون ۸۷ (۲) کتاب مختصر تاریخ آل سلجوق للبنداری ۱۳۶ و ۱۳۸ و ۵۱

احداث کردند که ذکر آنها در این کتاب گنجایش ندارد صاحب کتاب تاریخ الوزراء (۱) شرحی از محامد اخلاق معین الدین ذکر نموده مینویسد مشارالیه در انهدام بنیان ملاحظه جدیت داشت بالاخره بدست آنان کشته شد

فخرالدین ظاهر بن معین الدین کاشانی وزیر ارسلان بن طغرل

Fakhr-ed - Din

بن محمد بن ملکشاه در ابتدای سلطنت ارسلان مذکور بوزارت رسیده کفایت فوق العاده بروز داد امیر علی یار حاکم ری و معین الدین ساوجی از او نزد سلطان سعایت کردند فخرالدین از مطلب مسبوق شده سلطانرا از بی اساسی قضیه آگاه کرد و امیر علی را دستگیر نموده در قلعه جیحون حبس نمود و معین الدین را مجازات کرد بالاخره پس از چند روزی وزارت بطور ناگهانی در گذشت (۲)

معین الدین بن فخرالدین طاهر بن معین الدین مزبور

Moined - Din

پس از فوت پدر بمقام وزارت رسید

وزرای دولت مغول و تاتار

مقدمه

مهمترین حوادث تاریخی شرق همانا هجوم و حمله مغول است که در اوایل قرن هفتم هجری از مشرق اقصی فرود آمده در مدت مختصری ممالکی را متصرف شدند که ضو آن از سواحل دریای چین ناسوریه و مصر و عرض آن از منتهای دشت قباچاق و روسیه و لهستان و هنگری تا خلیج فارس و بحر عمان امتداد مییافت بزرگترین و قدیمترین خلافت عربی اسلامی بدست این حایفه منتشر شد (مختصری از عوائد و اخلاق و عادات مغول و اسامی پادشاهان مسلمان و غیر مسلمان و شیعه و مذهب آنان در جلد چهارم این کتاب راجع بحالات سلاطین شیعه منضمه طهران ذکر شده است از صفحه ۳۲ تا ۴۱) بهر حال (۳) مدت سلطنت این حایفه ۱۳۰ سال و از اینجمله بر ایران ۱۱۴ سال و عده پادشاهان آنان ۱۳ نفر بوده اند که دو نفر از آنها مذهب شیعه داشته اند تاریخ مغول و شرح زندگانی آنها در بسیاری از کتب مهمه قدیمه و جدیده نگاشته شده است که مهمترین آنها (۱) و (۲) توسط مجالس المؤمنین قاضی نورالله از کتاب تاریخ وزراء و کتاب نقض فضایح الروافض نقل شده است . . . (۳) تاریخ گزیده ۱۷۵

در زبان فارسی بقرار ذیل میباشد :

- (۱) - تاریخ جهانگشای تألیف علاء الدین عطا ملک جوینی صاحب دیوان که شرح حال وی ضمن وزراء مغول ذکر خواهد شد تاریخ جهانگشا در سال ۱۳۲۹ در لیدن بطبع رسیده است
- (۲) - جامع التواریخ تألیف (رشیدالدین فضل الله طیب) وزیر غازان خان و برادرش اولجایتو رشیدالدین این کتاب را با مرغازان خان شروع نموده و بنام الجایتو ختم نموده است و مشتمل بر دو مجلد میباشد جلد اول آن در تاریخ مغول و جلد دوم در تاریخ عالم تدوین شده است قسمت اول در پاریس سه جزء طبع شده و ظاهراً قسمت دوم نیز در شرف طبع میباشد نسخ خطی آن در موزه های اروپا و کتابخانه سلطنتی ایران موجود است
- (۳) - تاریخ و صاف تألیف شهاب الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله شیرازی معاصر خواجه رشیدالدین سابق الذکر تاریخ و صاف مشتمل بر شرح حالات مغول از فتح بغداد بدست هولاکو (۶۵۶ هـ) تا خاتمه پادشاهی ابوسعید آخرین پادشاه مغول (۷۲۸ هـ) میباشد و بطور استطراد شرح حال پاره از سلاطین نیز در آن کتاب مذکور است تاریخ و صاف در سال ۱۳۶۹ در بمبئی بطبع رسیده ظاهراً کتاب مذکور ذیلی از تاریخ جهانگشای محسوب میشود که فقط تا وقایع سال ۶۵۵ را ذکر مینماید
- بهر حال قبل از اسلام و بعد از اسلام و تشیع مغول رجال سیاست مدار مهمه شیعی در خدمت پادشاهان تاتار وزارت و حکومت نموده اند که غالبترین و مهمترین آنها خواجه نصیر ضوسی میباشد

خواجه نصیر الدین طوسی

Khadjeh Nassired - Din Toossi

ابو جعفر محمد بن محمد بن حسن شیخ الحکماء معروف بعقل حادیمشر بوده است

ولادت و وفات خواجه

امین احمد رازی در کتاب (۱) هفت اقلیم بمناسبت ذکر فضلالی ساوه چنین مینویسد که خواجه اصلاً اهل قهرود ساوه بوده و بمناسبت متولد شدن در طوس بطوسی مشهور شده است ولادتش اول طلوع آفتاب ۱۱ جمادی الاول ۵۹۷ و فاتهش ۱۸ ذیحجه ۶۷۲ و مدت حیاتش هفتاد و هفت سال و هفت روز بوده است وفات خواجه در رصافه بغداد اتفاق افتاد و در جامع رشیدی (۲) مسطور است که خواجه طوسی وصیت نمود ویرا در جوار امام موسی کاظم دفن نمایند لذا او را در سرداب مخصوصی که ناصر بالله خلیفه عباسی در پای قدم امام (ع) برای خویش ترتیب داده بود دفن کردند حمدالله مستوفی تاریخ و وفات خواجه را به نظم در آورده است

(۱) خطی است در کتابخانه مدرسه سیهسالار جدید در تهران موجود است و مؤلف از رجال قرن دوازدهم هجری و شیعه مذهب بوده است (۲) خطی و مجلد اول آن در اروپا طبع شده است

نصیر ملت و دین پادشاه کشور فضل یکانه که چه او مادر زمانه نژاد
 بسال ششصد و هفتاد و دو بذی الحجه بروزهیجدهم درگذشت در بغداد (۱)
 استادان و شاگردان خواجه (۲)

خواجه نصیر علوم نقلیه را از پدر خویش محمد بن حسن آموخته و وی شاگرد فضل الله راوندی است که او شاگرد سید مرتضی بوده است در هفت اقلیم مذکور است که خواجه در علم حکمت شاگرد دائی خویش فرید الدین داماد بوده و فریدالدین نزد صدر الدین سرخسی تلمذ کرده است و صدر الدین شاگرد بهمینا بوده و بهمینا در علم حکمت از شاگردان بلا واسطه ابن سیناست قطب الدین مصری کمال الدین مصری معین الدین بن بدران معتزلی از مشایخ و استادان خواجه نصیر طوسی میباشند معظم له با سید علی بن طاوس حسینی و شیخ میثم بن علی بن میثم بحرانی در مدرسه ابو السعادات اصفهانی متفقاً تلمذ نموده اند بنا به عقیده پاره (۳) از مورخین ابن هیثم در فقه استاد و در حکمت شاگرد خواجه بوده است خواجه نصیر از شیخ برهان الدین همدانی روایت اخبار نموده که استاد شیخ مزبور در روایت منتجب الدین قمی صاحب فهرس بوده است سید غیاث الدین عبدالکریم بن طاوس صاحب فرحة الغری و قطب الدین محمود بن مسعود شیرازی صاحب درة التاج و جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر علامه حلی از مشاهیر شاگردان خواجه بوده اند علامه حلی در موقع اجازه دادن ابن زهره این کیفیت را تصدیق نموده است

وزارت خواجه برای هولاکو

(۴) ناصر الدین محتشم امیر قهستان از فضایی امراء اسماعیلی بوده و پس از اطلاع بر کمالات خواجه ویرا در قائلین از توابع قهستان احضار نموده کتاب طهارت در علم اخلاق از تالیفات خواجه بنام ناصر الدین و در قصبه قائلین تالیف شده است پس از اندکی خواجه قصیده عربی در مدح مستعصم عباسی انشاد نمود با مکتوبی نزد ابن عاتمی وزیر خلیفه فرستاد که بحضور خلافت تقدیم نمایند ابن عاتمی (۵)

(۱) تاریخ کریمه ص ۸۱۱ (۲) و (۳) کنج شیکان فارسی ۳۵۲ و فوات الوفيات ج ۲ ص ۱۲۹
 (۴) کنج شیکان ۳۵۳ (۵) ابن طقطقی ص ۲۵۶ آداب سلطانه وینویسد سبب عمده
 بیطرفی ابن علقمی نسبت هولاکو خواجه نصیر الدین طوسی بوده است صفحه ۴۰ از این
 مورد مراجعه شود

عین مکتوب و قصیده را نزد ناصر الدین فرستاده در باره خواجه سعادت کرد ناصر خواجه را محبوس نمود همینکه بسمت قزوین حرکت کرد علاء الدین محمد سلطان اسماعیلیه را به محارست وی گماشت خواجه در قلاع اسماعیلیه تا سنه ۶۵۳ بتالیف و تصنیف اشتغال داشت در همان ایام هولا کو خان بطلب قاضی شمس الدین احمد به محاصره قلاع اسماعیلیه پرداخت نصیر الدین خورشاه قائد اسماعیلیه خواجه نصیر را از محبس بیرون آورده نزد هولا کو فرستاد خواجه بحضور هولا کو آمده و این دو بیت را بخواند

سال عرب چوششصد و پنجاه و چار شد یکشنبه روز اول ذیقعدۀ بامداد
خورشاه پادشاه اسماعیلیان ز تخت برخاست پیش تخت هلاکو بایستاد
هولا کو که از فضایل خواجه سابقه داشت ویرا باخود به بغداد برد اهالی شیعه
نجف و کربلا و حله و نیل از برکت قدوم خواجه (۱) از تعرضات مغل محفوظ
ماندند خواجه شخصا به حله اسدیبه رفته محقق اول نجم الدین و شیخ سعید الدین
یوسف والد علاء مدحی و سعید الدین محمد بن جهم و بسیاری دیگر از علماء را
ملاقات نموده شرح مناظرات و مباحثات خواجه با علمای مزبور در کتب
تواریخ مشهور است (۲)

بنای زیج مراغه بوسیله خواجه

چندی (۳) از فتح بغداد نگذشت که هولا کو خواجه را بساختن رصدخانه بزرگی مأمور نمود سابقا نیز خواجه نصیر الدین هولا کو را بساختن رصدخانه تشویق نموده و کتاب زیج ایلیخانی را برای وی تألیف کرده بود هولا کو کلیه موقوفات را بخواجه واگذار کرد تا عشر آنها را بمصرف بنای رصدخانه برساند و از هر جهت در پیشرفت مقصود خواجه مساعدت کرد خواجه بمر هولا کو خان مشاهیر علمای علم هیئت را مانند قطب الدین محمود شیرازی که از شاگردان خواجه بود و مؤید الدین عرضی دمشقی و فخر الدین اخلاطی و نجم الدین قزوینی و محی الدین مغربی و فخر الدین مراغه و غیره را بمراغه احضار کرد تا آنکه در سال ۶۵۷ رصدخانه مراغه را با تمام (۱) و (۲) بکتاب لؤلؤ البحرین و مجالس المؤمنین و ج ۳ مستدرک الوسائل مراجعه شود (۳) کثکول میبیدی ۱۸۲ و مقدمه زیج ایلیخانی خطی و ۵۸۱ تاریخ گزیده ج ۱

رسانید و کتب بخانه بسیار عالی در اطراف رصد خانه تأسیس کرد و مقدار بسیاری از کتب نفیسه قدیم و جدید در آنجا جمع آوری نمود (۱) که قسمت مهم آن از کتابهای بغداد و شام و جزیره بوده که در فتنه تاتار غارت شده است و عده آن بالغ بر چهار صد هزار مجلد میگردد جرجی زیدان مینویسد (۲) زیج حاکم بامر الله فاطمی (۳۸۶ - ۴۱۱) که بر کوه المقطم بنا نموده محل اعتماد ستاره شناسان بوده تا اینکه نصیرالدین طوسی زیج خود را در مراغه ترکستان بنا نمود سنه ۶۵۷ زیج سابق متروک شد خواجه در سال ۶۷۲ باعده از شاگردان از مراغه به بغداد عزیمت نموده و همانجا وفات نمود ۶۷۲ هجری

باز ماندگان خواجه

خواجه نصیرالدین (۳) سه پسر داشت صدرالدین علی اصیل الدین حسن فخرالدین احمد بعد از وفات خواجه صدرالدین جانشین پدر شد و پس از مرگ وی اصیل الدین قائم مقام پدر و برادر شد و با غازان خان بشام مسافرت نموده وزارت اوقاف بوی محول گردید سپس با غازان خان به بغداد مراجعت نموده از طرف وی نایب السلطنه بغداد گردید ولی کارهای نامناسبی از او سرزده که غازان خان ویرانمیزد کرده اموال شررا مصادره نمود راجع بفخرالدین نیز از ظلم و تعدی وی شکایت نموده اند غازان او را مقتول نمود (۴) در کنج دانش مذکور است (۵) که عده از باز ماندگان خواجه مقیم اردو باد و آذربایجان در دوره صفوی بمناصب عالیه نایل شده اند من جمله حاتم بیگ اردو بادی از احفاد خواجه در دوره شاه عباس کبیر به لقب اعتماد الدوله ملقب شد که در آن موقع لقب مزبور مرادف لقب صدر اعظم بوده است اسکندر بیگ شرح مسافرت اعتماد الدوله را بار دو باد برای بازدید خویشاوندان و سایر اخبار وی در کتاب (۶) عالم آراء مفصلاً شرح داده است و خود اسکندر بیگ نیز در سفر مزبور مصاحب اعتماد الدوله بوده است

آثار خواجه

از خواجه کتب (۷) و تالیفات نفیسی در علوم عقلیه و سایر فنون باقی مانده که در هر دور وزمانی ظرف توجه فلاسفه و حکماء عالم بوده است و از تالیفات مزبوره تقدیر نموده تعلیقات و شروح

(۱) آداب اللغة العربیه ۲۳۴ ج ۲ (۲) آداب اللغة ۲۳۰ ج ۲ (۳) (۴) کج دانش ۳۴۵ و ریاض العلماء افندی خطی (۵) س ۳۴۵ (۶) از این جمله س ۵۴۴ - ۵۴۸ و ۵۵۹ - ۵۶۶ و ۵۸۵ (۷) مؤلفات خواجه که در اینجا ذکر میکنیم یا اینکه عیناً در کتابخانهای مختلفه ملاحظه کردیم یا اینکه توسط چهارس کتابخانهای دنیا نقل نمودیم

مفصلی بر آنها نوشته اند اینک با نهایت دقت شرح آثار معظمه را با ذکر محل فعلی آنها و تفکیک قسمت چایی و خطی و سایر تفصیل لازمه آنرا مینگاریم تصور نمیرود تاکنون راجع بتالیفات خواجه این قسم تحقیقات مفصله بعمل آمده باشد

۱ - زیج ایلخانی بزبان فارسی مشتمل بر چهار مقاله مقاله اول درتواریخ مقاله دوم در سیر کواکب و مواضع آنها از حیث طول و عرض مقاله سوم در اوقات مطالع مقاله چهارم در بقیه اعمال نجوم خواجه پس از ذکر تاریخ چنگیز خان و اولاد وی در مقاله اول چنین مینویسد : هلاکوخان همدانرا قهر کرد و بغداد را بگرفت و خلیفه را برداشت تا حدود مصر بگرفت و کسانیکه یاغی بودند نیست کرد و هنرمندانرا همه نوع بنواخت و بفرمود تاهنرهای خود را گشاده و رسمهای نیکو نهادند و این بنده نصیر که از طوسم و بولایت همدان افتاده بودم از آنجا بیرون آورد و رصدستارگان فرمود و حکماء را که فن رصد میدانستند چون مؤیدالدین العرضی که بدمشق بود و فخرالدین مراغی که بموصل بود و فخرالدین اخلاطی که به تفلیس بود و نجمالدین دیران که بقزوین بود از آن ولایت ها بطلبید و زمین مراغه را رصد اختیار کردند و بفرمود تا کتابها از بغداد و شام و موصل بیاوردند . از کتاب مزبور چنین معلوم میشود که در سال ۶۵۷ شروع بساختن رصدخانه مراغه شده است باری یک نسخه از کتاب زیج ایلخانی فعلاً در کتابخانه رودس موجود میباشد و شرحی بر وی نگاشته اند که بکشف الحقایق موسوم است میرزا غیاث الدین جمشید بن مسعود کاشانی تکمله بنام زیج خاقانی در تکمله زیج ایلخانی نوشته است غیاث الدین مزبور در کتاب مفتاح الحساب چنین مینویسد که زیج خاقانی را . در تکمله زیج ایلخانی نوشته و یک سلسله ادله بی نظیر هندسی در آن کتاب ذکر نمودیم علی شاه بن محمد قاسم معروف بملاء منجم مختصری از زیج ایلخانی بنام عمده ایلخانی مشتمل بر دو اصل و چندین باب برای وزیر محمد بن احمد تبریزی تالیف نموده و در کتاب کشف الظنون ذکر آن کتاب وارد است

۲ - زیج شاهی در کشف الظنون مذکور است که نجم الدین لبودی زیج شاهی را ملخص نموده زیج زاهی نامید

۳ - سی فصل یک نسخه از آن در کتابخانه وین موجود است در کشف الظنون مینویسد که کتاب سی فصل بعربی و فارسی تالیف شده است قسمت عربی آن بکلمات ذیل شروع میشود اما بعد حمداً له علی نواله مختصر لنصیر الدین محمد بن

محمد طوسی

محمد بن یحیی معروف بملاء شیرازی شرح فارسی بر آن کتاب نوشته و متن فارسی را نیز تحریر نموده است شرح سی فصل توسط علاء الدین مزبور بتاریخ جمادی الاخر ۹۳۶ در شهر حلب باتمام رسیده است

عبد الواحد بن محمد نیز شرحی بر کتاب مزبور عربی نگاشته و اول آن بدین کلمات شروع میشود سبحان من زین الرفیع بالانجم الزهر و بعضی از شرفین نیز شرح مزوجی بر آن کتاب نوشته اند که از متن متمایز نیست

۴ - رساله بیست باب در معرفت الاسطرلاب مختصر صد باب بعلوریکه در کشف الظنون مسطور است

سید امیر نظام الدین بن حبیب الله شرحی بزبان فارسی در سال ۸۷۳ بر رساله بیست باب نوشته است شرح و متن هر دو فارسی است

حسین بن خواجه شرف الدین معروف بالهی نیز بر حاشیه مزبور بر رساله بیست باب شرحی نوشته است

۵ - شرح ثمره بطلمیوس یا ترجمه ثمره بزبان فارسی در علم نجوم آغاز کتاب الحمد لله حمد الشاکرین نسخه از آن کتاب در کتابخانه غرناطه اسپانیول موجود است و عبارات ذیل بعد از مقدمه کتاب شروع میشود

وبعد يقول مولينا محمد بن محمد بن الحسن الطوسي ان بحكم اشارة المصاحب المولى المعظم المصاحب الاعظم دستور العرب و العجم محمد بن محمد الجويني شرح كتاب ثمره بطلمیوس و مطلع كتاب الثمرة في الاحكام وهي تمام الكتب الاربعة التي فيها في الاحكام لسيورس تلميذه قال قدّمنا ياسورس كتباً احدها اربع مقالات فيما يوتره الكواكب في عالم التركيب كثير المنفعة في مقدمة المعرفة وهذا كتاب ثمره ما اشتملت عليه تلك الكتب و ما على التجربة منها وليس يصل الى معرفته من لم يمعن النظر فيما قدّمنا قبله و في العلوم الاخر من العلوم الرياضيه فكن به سعيداً الخ و در آخر کتاب چنین نگاشته شده است فهذا تمام الكامات لكتاب الثمرة و تفسيرها وقدّمنا بحمد الله وحسن توفيقه

۶ - کتاب صد باب در معرفت اسطرلاب آغاز کتاب حمد بیحد و ثنای بیحد قادریرا که بیدایح حکمت ... خواجه علیه الرحمه کتاب مزبور را برای حاجی امیر محمد نوشته است و مختصر آن بیست باب میباشد

۷ - کتاب تجرید العقاید که در فن خویش بی نظیر و مشتمل بر شش مقصد است

ا - در امور عامه

ب - در جواهر و اعراض

ج - در اثبات صانع و صفات او

د - در نبوت

ه - در امامت

و - در معاد

این کتاب مستقلاً در ایران طبع شده است

شروح مفصله ذیل بر کتاب تجرید نوشته شده است

- ۱ - تحفه شاهی تألیف زین الدین علی بدخشی
- ب - شوارق الالهام عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی
- ج - شرح فارسی تألیف میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی
- د - براهین فاطمه تألیف محمد جعفر استرآبادی
- ه - شرح فصل مقصد اول تجرید در امور عامه تألیف لاهیجی فوق الذکر
- و - شرح تجرید تألیف علامه حلی اولین شرحی است که بر تجرید نوشته شده و گرامراً بطبع رسیده است
- ز - شرح ابوالقاسم اصفهانی بر تجرید که دومین شرح کتاب مذکور است
- ح - شرح تجرید تألیف قوشچی مکرر در ایران طبع شده است

تعلیقاتی که بر تجرید الکلام نوشته شده است

- (۱) تطبیقه محقق شرف الدین ابوالحسن علی بن عبدالعالی الکرکی
- (۲) صدرالدین شیرازی
- (۳) سید رکن الدین ابی محمد حسن بن محمد بن شرفشاه عنوی شاکرد خواجه طوسی
- (۴) تعلیقه محمد جعفر استرآبادی که در سنه ۱۲۶۳ وفات نموده است مؤلف مزبور کتابی بنام البراهین الفاطمه تألیف نموده که تعلیقه مزبور در اصل آن کتاب میباشد
- ۸ - تجرید المنطق: علامه حلی شرحی بر این کتاب نوشته متن و شرح در اثر ان ضبع نده است موفی محمود بن محمد بن محمود تبریزی بتاريخ ۹۱۳ در قزوین شرحی بر کتاب تجرید المنطق نوشته است
- ۹ - اساس الاقتباس در علم منطق بزین فارسی آغاز آن خداوند متعلمان حکمت را بالهام حق و تلقین صدق
- نسخه این کتاب در کتابخانه حیدریه در اسلامبول موجود است و ذیل کتاب ادب الندیم بطبع رسیده است کتاب مزبور مشتمل بر یک مقدمه در تقسیم علم و نه مقاله است
- ۱۰ - آغاز و انجام راجع باحوال قیامت و بهشت و جهنم ابتدای آن ربنا لاترغ قلوبنا بعدا ذهدیتنا خواجه کتاب مزبور را برای پاره از دوستان خویش تالیف نموده و در طهران بطبع رسیده است
- ۱۱ - تحریر المغطیات در علم هندسه مغطیات اقلیدس را در آن کتاب نگاشته است

ابتدای آن المطوح للخطوط المعلومة القدر هی التي يمكن ان تجد مساوية لها
 ۱۲ - تحریر المتوسطات یعنی کتابی که دارای تعلیمات متوسطه بین اصول اقلیدس و
 کتاب محسطی بطلمیوس است کتاب انا لاوس در اشکال کروی ضمن کتاب تحریر
 متوسطات مرقوم شده است بهر حال کتاب مزبور مطابق پاره از نسخات موجوده
 مشتمل بر سه مقاله است که مقاله اول دارای سی شکل است و ثانی ۱۸ شکل
 و مقاله سوم مشتمل بر دو ازده شکل است

ابتدای کتاب اقول بعد الحمد لله و الثناء علیه بما يليق والصلوة على محمد وآله
 انى كنت اريد ان احرق الكتب الموسومة بالمتوسطات

۱۳ - تحریر محسطی در هیئت مبرهنه تحریر محسطی از تالیفات بطلمیوس فلذی
 نسبت بشهر فلذ از بلاد یونان کتاب مزبور مشتمل بر ده مقاله و ۱۴۱
 فصل میباشد و از اوضاع آسمان و کروییت آن و استداره حرکات افلاک و کروییت
 زمین و حرکت ماه و آفتاب و غیر ذلك در آن کتاب مذاکره میشود دارای ۹۶
 شکل است مطابق نسخه که اسحق بن حنین ترجمه نموده و ثابت بن قره اصلاح
 کرده است آغاز کتاب الحمد لله مبدء كل مبدء و غاية كل غاية و مفيض كل
 خير و ولي كل هداية : چند نسخه از تحریر محسطی موجود است که در عراق عرب
 دیده شده و نسخه اصل آن در کتابخانه شیخ عبدالحسین تهرانی که در کربلا بوده باقی
 است و نسخه دیگری از آن کتاب را این جانب در خراسان ملاحظه نموده که باتعاقب
 خواجه تزیین یافته و در سنه ۱۰۵۱ توسط محمد صادق بن عبدالعلی ترشیزی
 از نسخه اصل کتاب استنساخ شده بود

۱۴ - تذکره در علم هیئت مشتمل بر چهار باب ابتدای آن الحمد لله مفيض الخير و
 ملهم الصواب و صلوته علی محمد المبعوث بفصل الخطاب نسخه از کتاب مزبور
 در نجف موجود است

شرح ذیل بر کتاب تذکره نوشته شده است

۱ - شرح تذکره تالیف شیخ عبدالعلی بن محمد بیرجندی که در سال ۹۲۴ وفات نموده است يك
 نسخه از آن کتاب در کتابخانه راجب پاشا و نسخه دیگر در کتابخانه سلطان محمد فاتح در اسلامبول
 موجود است

ب - توضیح التذکره تالیف نظام الدین حسن بن محمد بن حسین قمی نیشابوری مولف شرح نظام معروف

- ج - تكملة شيخ شمس الدين محمد بن احمد خفري باحاشيه ميرابوطالب سبط مير فندرسكي
 د - حاشيه تذكرة تاليف شيخ عبدالوهاب مشهدي از علمای قرن سیزدهم هجری
- ۱۵ - تلخیص المحصل او نقد المحصل - در علم کلام است بطوریکه در دیباچه ذکر شده کتاب مزبور را بعنوان هدیه برای بهاء الدین محمد جوینی تالیف نموده است تلخیص المحصل در مصر بطبع رسیده است
- ۱۶ - زبدة الادراك في هيئة الافلاك مشتمل بر يك قاعده و دو مقاله آغاز آن الحمد لله فاطر السموات فوق الارضين .. در کشف الظنون مذکور است که خواجه نصیرالدین خلاصه محتویات کتب هیئت را در زبدة الادراك جمع نموده است
- ۱۷ - زبدة الهيئة با سایر رسایل خواجه در ایران طبع شده است
 شیخ علی بن محمد کاشانی کتاب زبده را تعریب نموده و شیخ کمال الدین عبدالرحمن بن محمد عتایقی حلی شرحی بر معرب آن موسوم بشهاده مرقوم نموده است نسخه از کتاب زبده بخط قباد بن بهمن یار بتاریخ ۶ جمادی الاخر سنه ۶۷۷ در سامراء ملاحظه شد
- ۱۸ - کتاب فصول در علم کلام قسمتی از آن در کاظمین نزد حضرت سید حسن صدر موجود است کتاب مزبور بزبان عربی ترجمه شده و شروح مرقومه بر آن کتاب عبارتند از
- ا - شرح فصول تالیف مولی کمال الدین حسن بن محمد بن حسن استرآبادی نجفی صاحب آیات الاحکام
 ب - جامع الاصول تالیف شیخ نجم الدین خضر بن شمس الدین محمد بن صفی جیلودی معاصر اوائل صفویه بوده است
 ج - شرح فصول تالیف شیخ سلیمان بن احمد آل عبدالجبار بحرانی که در سنه ۱۲۲۶ وفات نموده است
 د - شرح فصول آلیف امیر سید عبدالوهاب متکلم بن ظاهر بن علی بن داود حسین استرآبادی
 ه - منتهی السؤل تالیف مولی علی بن یوسف نسخه از آن در نجف موجود است (بطوریکه در کشف الحجب مذکور میباشد)
 و - شرح فصول تالیف فخر المحققین بن علامه حلی
 ز - انوار الجلالیه تالیف ابی عبدالله مقداد سیوری حلی شاگرد شهید اول
- ۱۹ - قواعد العقاید در طهران طبع شده است شروح قواعد العقاید بقرار ذیل است
- ا - شرح رازی متن و شرح در کتابخانه برلین موجود است
 ب - کشف الفوائد علامه حلی نسخه از شرح و متن در کتابخانه ایا صوفیا موجود است و در سال ۱۳۰۵ بطبع رسیده است

ج - شرح القواعد تألیف سید رکن الدین ابی محمد حسن بن شرف شاه که در سال ٧١٥ یا ٧١٧ وفات نموده است افندی در ریاض العلماء مینویسد که نسخه از شرح مزبور نزد وی موجود است سپس از ابن رافع در ذیل تاریخ خداد نقل میکند که فرزند علامه طوسی شرحی بر قواعد پدر نوشته و شرح سید رکن الدین از کتاب کشف القواعد علامه حلی مفصل تر است سید رکن الدین شرح مزبور را در ایام حیات خواجه بامر فرزند خواجه نوشته و نسخه از شرح مزبور نزد سید حسن صدر در کاظمین موجود میباشد در کتابخانه سرای همایون اسلامبول يك نسخه از قواعد با شرح آن موجود است

٢٠ - جواهر الفرائض که بین فقهاء مشهور است و شروح کتاب مذکور عبارتند از

ا - شرح جواهر تألیف مولی ابوالحسن بن احمد شریف

ب - شرح جواهر تألیف شیخ بهائی

تعالیق بر جواهر الفرائض

ا - تعلیق شیخ عبد الصمد برادر شیخ بهائی

ب - شیخ حسین بن شیخ عبد الصمد برادر زاده شیخ بهائی

ج - عبدالله بن خلیل مؤلف رساله موارث ٤ در سال ١٠٠٦ تألیف شده است

٢١ - اقسام الحکمه که نسخه آن در برلین است

٢٢ - شرح حد مشکلات الاشارات در طهران طبع شده است

تعالیق بر کتاب حل مشکلات الاشارات

ا - تعلیق عبدالرزاق لاهیجی

ب - سید ضمیر الدین میرزا ابراهیم بن قوام الدین حسین بن عطاءالله حسین همدانی که در سال ١٠٦٦ وفات نموده است

ج - تعلیق محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری

د - تعلیق آقا حسین خونساری که در سنه ١٠٩٩ وفات کرده است

ه - تعلیق سلطان العلماء معروف به خلیفه سلطان وزیر شاه عباس

و - تعلیق غیاث الدین منصور دشتکی شیرازی

ز - تعلیق قاضی محمد سعید فی منقب به حکیم کوچک

ح - تعلیق امیر رفیع الدین محمد بن حیدر العسینی استاد مجلسی

ط - تعلیق میرزا عبدالله افندی صاحب ریاض العلماء

ی - تعلیق سید معز الدین بن فخر الدین مشهدی

ک - سید اسماعیل خاتون آبادی برالیهات شرح اشارات

ل - میرزا محمد بن حسن شیروانی

٢٣ - شرح رساله تنجیم نسخه از آن در پاریس است

٢٤ - رساله سی فصل در هیئت و نجوم يك نسخه از آن در وینیه است

(این رساله غیر از رساله سی فصل سابق الذکر میباشد) که در طهران طبع شده است

کتاب ذیل از تألیفات خواجه در کتابخانه راغب پاشا در اسلامبول موجود میباشد

۲۵ - رساله در بقاء نفس انسانی يك نسخه از آن نیز نزد دوست دانشمند

محترم میرزا ابو عبدالله زنجانی موجود و تعلیقی بروی نگاشته است

۲۶ - مسئله رکن الدین از خواجه و جواب آن سئوالات

۲۷ - جواب و سئوالات متفرقه

۲۸ - رساله در فائده ضرورت مرگ

۲۹ - رساله در بیان صدور کثرت از مبدء واحد و فصلیست در اقسام حکمت

بطور اختصار

۳۰ - فوائد ثمانیه در حکمت

۳۱ - مسئله صدرالدین قونی در جواب آن کتاب که بنام مفاوضات موسوم است

۳۲ - مکتوب خواجه به اثیرالدین ابهری

۳۳ - کلام در نفوس و قوای آن

۳۴ - سئوالات وارده از روم و جواب آن

۳۵ - رساله در امامت

(بر طبق مندرجات فهرست کتابخانه خدیوی مصر کتب مزبوره از تألیفات خواجه

و در آن کتابخانه موجود میباشد)

۳۶ - تحریر کتاب الکرة المتحرکه که اصل آن از او طویوقس بوده و ثابت بن قره

ویرا اصلاح نموده است مشتمل بر يك مقاله و دوازده شکل و نسخه آن

در کتابخانه خدیوی بتاریخ سنه ۱۱۴۶

۳۷ - تحریر کتاب المساکن که اصل آن از ناذوسیوس بوده و قسطنین اوقای

بعلبکی ویرا ترجمه نموده است مشتمل بر دوازده شکل

۳۸ - تحریر کتاب مناظر اقلیدس و ترجمه اسحق بن حنین طیب مشتمل بر ۹۵

شکل یا ۶۴ ثابت بن قره کتاب مزبور را اصلاح نموده است بتاریخ نسخه ۶ رجب

سال ۱۱۲۶

۳۹ - یکصد و پنج مسئله از اصول اقلیدس تحریر خواجه طوسی بتاریخ ۲۹

ذیحجه ۱۱۴۷

- ۴۰ - تحریر کتاب طلوع و غروب که اصل آن از او طویوقس بوده کندی ویرا اصلاح نموده و قسطنطین لوقا ترجمه کرده است مشتمل بر دو مقاله و ۳۶ شکل تاریخ نسخه ۱۱۴۶
- ۴۱ - تحریر کتاب ماخوذات تألیف ارشمیدس و ترجمه ثابت بن قره مشتمل بر یک مقاله و پانزده شکل ابوالحسن علی بن احمد نسوی کتاب مزبور را ترجمه نموده است تاریخ کتابت نسخه ۱۹ جمادی الثانیه سال ۱۱۴۶
- ۴۲ - تحریر کتاب ظاهرات الفلک ترجمه ثابت بن قره مشتمل بر ۲۳ یا ۲۵ شکل که فقط دو شکل آن موجود است
- ۴۳ - تحریر کتاب جرمی النیرین و بعدیها تألیف ارسطو خس مشتمل بر ۱۷ شکل
- ۴۴ - تحریر کتاب مفروضات مشتمل بر ۳۴ یا ۳۶ شکل ترجمه ثابت بن قره بتاریخ ۲۰ ج ۲ سال ۱۱۴۶

کتاب ذیل نیز از مؤلفات خواجه است

- ۴۵ - کتاب اثبات جوهر فارق موسوم بعقل یا عقل کل از کتب بسیار نفیسه و نسخه آن در برلین است آغاز آن انالانشک فی کون الاحکام النفسیه التي قد حکم اذهاننا
مولی جلان دوانی شرحی بر کتب مزبور نوشته است
- ۴۶ - مقالات شش گانه در سال ۱۸۲۴ م در اروپا طبع شده است
- ۴۷ - مختصر کرات ارشمیدس ترجمه ثابت بن قره در لیدن موجود است
- ۴۸ - کتاب انعکاس شعاعات
- ۴۹ - کتاب البارع در تقویم و حرکات افلاک و احکام نجوم و بلاد در کتابخانههای برلین موجود است
- ۵۰ - رساله عروض بفارسی
- ۵۱ - رساله آداب المتعلمین در ایران طبع شده است
- ۵۲ - رساله در خواص جوهر و جواهر الاحجار (معروف است)
- ۵۳ - کتاب نقد التنزیل
- ۵۴ - کتاب خلاف نامه

- ۵۵ - رساله معینیه در هیئت با شرح آن تألیف خواجه که هر دو نسخه آن در کاظمین موجود است
- ۵۶ - رساله در تحقیق صبح کاذب که آن نیز در کاظمین موجود است و تاریخ کتابت هر سه در سال ۱۰۴۰ می باشد
- ۵۷ - رساله خلق الاعمال
- ۵۸ - شرح رساله العلم شیخ علی بن سلیمان بحرانی
- ۵۹ - رساله در مسئله جبر و اختیار
- ۶۰ - کتاب الوافی فی العروض والتموافی
- ۶۱ - شرح التهافت در کتابخانه بشیر آغا در اسلامبول موجود است
- ۶۲ - کتاب تحریر المساکین در کتابخانه محمد پاشا کوپری زاده در اسلامبول موجود است
- ۶۳ - دوازده بند معروف خواجه در نعت و ثنای ائمه و توسل به آن ذوات مقدسه
- ۶۴ - کتاب نصیحت نامه اباقاخان بن هولاکو که پس از فوت هولاکو و امتناع اباقاخان از قبول سلطنت توسط خواجه تألیف شده است
- ۶۵ - کتاب شرح ابولونوس
- از کتاب اخیر ذکری در فهرست های موجوده نبود از مدیر مجله المقتطف بازده سال قبل مؤلف راجع بکتاب مزبور سؤال نمود بنا باظهار مشار الیه ضمه در فصل سؤال و جواب مجله المقتطف درج شده کتاب مزبور در هشت جزء متفرق در کتابخانه های اروپا موجود است و یک جزو از آن بخط مهمل در بیروت بنظر مدیر مجله رسیده است بستانی در ماده ابولونوس از کتاب دائرة المعارف و جمال الدین قفطی در تاریخ الحکماء مینویسد ابولونوس هشت کتاب تألیف کرده هشتمی مفقود شده و خواجه طوسی هفت جلد آنرا تحریر نموده است
- ۶۶ - رساله در رمل اول آن چنین است حمد بی عد و ستایش بلا حد حضرت موجودی را که چندین هزار اشکال مختلفه سعد و نحس از یک نقطه واحده در دایره وجود الخ
- نورالدین فتح الله ابهری شرحی بر این کتاب نوشته است شرح و متن نزد شیخ ابوالقاسم بن محمود خونساری موجود می باشد
- ۶۷ - رساله در صبح و تعیین آن نسخه از او در کاظمین موجود است که تاریخ کتابت او در سال ۱۰۴۰ می باشد

۶۸ - تحریر اللیل والنهار تالیف ثاؤنسیوس نسخه از آن در کتابخانه خوانساری در نجف است

۶۹ - جام گیتی نما... در کتاب (اکتفاء القنوع بما هو مطبوع) مذکور است که ابراهیم جعلان این کتاب را به عربی ترجمه نموده به (مختصر مقاصد حکمة فلاسفة العرب) نام نهاد و ترجمه عربی آن در سال ۱۶۴۱ میلادی در پاریس و در سنه ۱۶۴۲ در آلمان بطبع رسید

۷۰ - کتاب خریدة العجائب در جغرافیا نسخه از آن در کتابخانه بشیر آتما در اسلامبول موجود و باجد اول قرمزی خط کشی شده است

۷۱ - رسالۀ کیفیت صدور اشیاء از مبدأ اول آن چنین شروع میشود: الحمد لله رب العالمین نسخه از این در کتابخانه ناصری طهران موجود است (۱)

۷۲ - رسالۀ در اقل معتقدات واجبه بر مکلف مختصر آن تقریباً ۳۰ بیت است در آخر رسالۀ خواجه طوسی بکتاب فراید العقاید خود ارجاع کرده است و ابتدای آن باین عبارت شروع میگردد ایدک الله آیها الاخ العزیز... نسخه آن در سامرا موجود است

۷۳ - کتاب اخلاق ناصری فارسی که در واقع شرح و ترجمۀ کتاب طهارة الاعراق ابن مسکویه میباشد خواجه ایبانی در باب آن کتاب گفته است که مصرع اول آن این است:

بنفسی کتابا حاز کلّ فضیلة سلطان العلماء کتاب اخلاق ناصری را تلخیص نموده و بطوریکه در دیباچہ کتاب بعد تصریح کرده از روی تقیه خطبه آن را تغییر داده است بهر حال ابتدای کتاب چنین شروع میشود: حمد بی حد و مدح بی عد...

کتاب اخلاق ناصری کرارا در هند و ایران بطبع رسیده است و اخیراً در سال ۱۳۲۰ هـ کتاب اوصاف الاشراف طبع شده است

عبدالرحمن بن عبدالکریم بن عباس برها یوری بنام سلطان محمد عالم اکبر شاه کتاب اخلاق ناصری را شرح نموده است شرح مزبور مشتمل بر دو قسمت است قسمت اول در شرح لغات کتاب و حل آن قسمت دوم در تفسیر آیات و احادیث و گفتار خلفاء را شدین و حکماء و متکلمین و شعرائی که مؤلف ذکر نموده است شش نسخه خطی بسیار نفیس از این کتاب در کتابخانه سلطنتی طهران موجود است

(۱) احتمال میرود باینکه رسالۀ مسطوره با رسالۀ که در تحت نمره ۲۸ متعدد باشد

۷۴ - کتاب التجرید در هندسه در کشف الظنون مذکور است که خواجه نصیر کتاب التجرید را برای سید ابی الحسن مطهر بن ابوالقاسم تألیف و اهداء نمود و در آخر آن کتاب مذکور شده که خواجه نصیر کتابی بنام البلاغ در شرح اقلیدس تألیف نموده است

۷۵ - تحریر اصول الحساب والهندسه تألیف اقلیدس نسخه از آن موجود است که در ۲۲ شعبان ۶۴۶ تحریر شده است این کتاب بتاریخ ۱۲۹۲ در تهران و ۱۶۵۷ میلادی در لیدن و ۱۲۱۶ هـ در اسلامبول بطبع رسیده است شش مقاله این کتاب در کلکته بتاریخ ۱۸۲۶ نسخه دیگر با شرح و حواشی در لکنهو بطبع رسیده است نسخه خوش خط آن بقلم فارسی در کتابخانه خدیوی موجود است

۷۶ - کتاب البلاغ در شرح اقلیدس باید دانست که این کتاب غیر از تحریر معروف خواجه میباشد چنانچه در آخر کتاب التجرید فی الهندسه خواجه طوسی اشاره بتألیف البلاغ نموده و در کشف الظنون نیز نام البلاغ مذکور است نسخات البلاغ در کتابخانه‌های اسلامبول موجود میباشد

۷۷ - تحریر اصول اقلیدس (غیر از تحریر معروف خواجه است) در سال ۱۵۹۴ با حروف سربی در ایتالیا طبع شده است

مؤلفات خواجه بالسنه فارسی و عربی و ترکی ترجمه شده و قسمت جغرافیائی و هیئت تألیفات معظم له بزبان لاتینی ترجمه گشته و در سال ۱۶۵۲ میلادی در لندن بطبع رسیده است بروکلمن در جزو دوم کتاب خود از تألیفات مزبوره به تفصیل ذکر نموده است

کتاب اثبات لوح محفوظ نیز بخواجه نسبت داده شده است ولی در کشف الحجب مذکور است که کتاب اثبات لوح محفوظ با کتاب اثبات الجوهر الفارق سابق الذکر متحداً تألیف شده است... جرجی زیدان در ج ۳ تاریخ آداب اللغة العربیه ص ۲۲۴ بخواجه نسبت تألیفاتی در طب و سحر داده است...

اشعار خواجه

مؤلف (۱) تاریخ ضوس بعضی از اشعار خواجه را در ضمن حالات وی ذکر نموده رباعی ذیل در

(۱) محمد حسن خان صنیع الدوله در ج ۲ مطلع الشمس در تاریخ ارض اقدس منطبعه ایران

نداره هفت اقلیم از خواجه نقل شده است

وین دائره سطح مجسم هیچ است
تو بسته یکسوی و آن ده هیچ است

ای یخسیر این شکر مجسم هیچ است
خوشبایش در نشیمن کون و فساد

خاندان صاحب دیوان

مقدمه

خاندان صاحب دیوان از خانواده های سرافراز دانش پرور مشهور ایران بوده و رجال این طایفه در خدمت سلاطین سلجوقی خوارزمشاهی و مغول بخدمات مهمه اشتغال داشتند چون غالب افراد این خاندان دارای منصب صاحب دیوانی بوده (مسنوفی الممالک سابق و وزیر مالیه فعلی ایران) لذا منصب دیوانی شهرت یافتند اگر چه عده از آنها مانند شمس الدین و دوسرش شرف الدین و بهاء الدین و برادرش عطاء ملک بر به وزارت و امارت نیز تایل گشتند (۱) چنانکه شرح حال آنها ذکر خواهد شد باری بطوریکه ذهبی در کتاب تاریخ اسلام موجود در موزه بریتانی (۲) لندن ذکر نموده نسب این خاندان بفضل بن ربیع حاجب خلفای عباسی منتهی مگردند هر چند نسب فضل بن ربیع شخصاً مضعون و عقیده بعضی از مورخین مشارالیه بجهنم الای و گذشته بوده است و این طقصی در کتاب آداب سلطانیه (۳) انساب عطاء ملک را فضل بن ربیع انتقاد نموده است بهر حال صاحب دیوان محمد بن علی معاصر سلطان نکش خوارزمشاهی (۴) حد سوم خواجه شمس الدین محمد و برادرش عطاء ملک از رجال نامی آن خانواده است دیگر منجب الدین ربیع کتاب مؤلف مشهور که شرح حالش در جلد اول کتاب الالباب (۵) عوفی مذکور میباشد منجب الدین دانی بهاء الدین فوق الذکر و رئیس دیوان سلطان سنجر سلجوقی بوده است دیگر از رجال مشهور خانواده صاحب دیوان شمس الدین محمد بن محمد بن علی جد اول خواجه شمس الدین است که نزد سلطان محمد خوارزمشاه تقریبی داشته و رئیس دیوان وی بوده است مرقعیکه سلطان محمد خوارزمشاه در سال ۶۱۷ از سر مغول از پنج به نیشابور فرار کرد شمس الدین نیز در خدمت (۶) او بود دیگر از افراد مهم آنها بهاء الدین محمد بن محمد والد خواجه شمس الدین و عطاء ملک است که مدت سی و پنج سال تمام از زمان فتوحات چنگیز تا ورود هولاکو بایران ملازمه امراء مغول بود و آنان در بلاد غربی امارت و حکومت داشتند سپس بهاء الدین بحکومت خراسان و مازندران تعیین گشته و ریاست دیوان را عهده دار شد و در نزد اوکتای قان ققرب تاه یافت تا آنکه در سنه ۶۵۱ در اصفهان وفات نمود بهاء الدین شخصی فاضلی بوده بعربی و فارسی شعر میگفت و اشعار آن در تاریخ جهانگشای و تاریخ و صاف و کتاب شرف ایوان البیان در شرف خاندان صاحب دیوان تألیف قاضی نظام الدین اصفهانی به صور متفرق مذکور است (۷)

(۱) مقدمه تاریخ جهانگشای ص ۱ ج ۱ (۲) از مقدمه تاریخ جهانگشای (۳) ص ۱۲۹ قاضی بورالله در مجالس المؤمنین و هدایت در مجمع الفصحاء نسب این خانواده را بامام الحرمین ابی المعانی جوینی میسرسانند و منشاء این اشتباه جوینی بودن هر دو خانواده است (۴) جهانگشای ص ۶۹ (۵) ۷۸-۸۰ ضعیف لیدن (۶) حبیب السیر ج ۳ در ترجمه حال خواجه شمس الدین محمد و جهانگشای ۱۳۴ ج ۱ (۷) مقدمه تاریخ جهانگشای بط و کا

وزراء و امراء آل جوین مؤلفین و مصنفین را بانواع جوایز و صلوات گرامی داشته و میتوان خاندان مزبور را مرکز مؤلفین عصر خود دانست زهی در تاریخ الاسلام مینویسد هر مؤلفی که بناه آل جوین کتابی تألیف مینمود ویرا هزار دینار جایزه میدادند همینکه آباقاخان وارد بغداد شد خاندان جوین برای مقدمه او جشنی ترتیب داده و هزار جایزه بین ادباء تقسیم کردند کتب بسیاری درباره آل جوین آلف گردیده و فوای مخصوصی در اشعار مدیحه آنان سرانیده شده است قاضی نظام الدین اصفهان در کتاب شرف ایوان البیان راجع بشرافت خاندان صاحب دیوان مدایح و اشعار آل جوین را جمع آوری نموده است نسخه از کتاب مزبور در کتابخانه ملی پاریس موجود میباشد

وزراء آل جوین

۱- خواجه شمس الدین محمد بن بهاء الدین محمد بن محمد بن

Shams-ed-Din

محمد بن علی بن محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بن

محمد بن احمد بن اسحق بن ابوب بن فضل بن ربیع جوینی

ذهبی در کتاب تاریخ اسلام از قول عبد الرزاق غوطی مؤرخ مشهور نسب آل جوین را بطریق مذکور نوشته است.

خواجه شمس الدین محمد از وزراء نامی دانشمند و از سن ۶۶۱ تا ۶۸۳ بوزارت (۱) هولاکو و دو پسرش آقا و تکو دار معروف بسطان احمد اشتغال داشت و در تمام این مدت دارای جاه و جلال (۲) بسیار بوده شرح حالش در کتب تاریخی مفصلاً مذکور است شمس الدین بطوریکه ذکر شد مرد دانش پرور و فضلی بوده علماء و دانشمندان را گرامی میداشت سمرقندی در تذکره (۳) خود مینویسد که شمس الدین مغول تألیف کتابی راجع بشرح شمس در علم منطبق بود و کتاب شمس را بنام وی تألیف کرده بودند اما قبل از اتمام کتاب کشته شد خواجه نصیر طوسی رساله معروف بانوصاف الاشراف فارسی در سیر و سلوک اهل طریقت بنام او برای خواجه شمس الدین تألیف کرده و شیخ سعدی شیرازی قصاید بسیاری در مدح او گفته است

قتل شمس الدین و اولادش

فخر الدین قزوینی مستوفی نزد ارغو خان سعایت نمود و خواجه شمس الدین را به نهیه سم برای قتل آباقاخان متهم کرد و ارغون خان در ۴ شعبان ۶۸۳

(۱) مقدمه جهانکشا قک (۲) مقدمه جهانکشاس (۳) ۱۰۵ چاپ لیدن

هجری در حوالی اهر از توابع قرجه داغ آذربایجان شمس الدین را بقتل رسانید و پس از اندک زمانی چهار پسر وی بحبی و فرج الله و مسعود و اتابک نیز کشته شدند و در سال ۶۸۸ علی بن بهاء الدین بن شمس الدین نوادهٔ خواجه درکاشان بقتل رسید و قبر او زیارتگاه عمومی بوده است در آخر سلطنت کیخاتو پسر شمس الدین محمود از ترس و بیم بمرض خفقان در گذشت و همانموقع منصور بن علاء الدین عطاء الملک را از حله به بغداد آورده در آنجا کشتند (۱) از اولاد شمس الدین فقط پسرش زکریا سالم ماند و بقیه هلاک شدند صاحب تاریخ و صاف در سال ۶۹۲ هجری در چرنداب تبریز قبور شمس الدین و برادرش عطاء ملک و هفت نفر دیگر از آنها را زیارت نموده است (۲) ادباء و شعراء بالسنه مختلفه شمس الدین را مرثیه گفته اند و شیخ سعدی شیرازی در این باب میگوید

در ماتم شمس از شفق خون بچکید مه روی بکند و زهره گیسو بدرید
شب جامه سیاه کرد دران ماتم و صبح برزد نفسی سرد و گریبان بدرید
سحر قندی در تذکره خود این ابیات را از نظام التواریخ بیضاوی نقل نموده است

۲ - شرف الدین هرون بن شمس الدین محمد جوینی

Sharaf-ed-Din

از افاضل عصر خویش بود و مخصوصاً در فن موسیقی مهارت داشت استاد صفی الدین عبد المؤمن بن یوسف بن فاخر ارموی از موسیقی دانهای معروف شاعر و وی بوده و رساله (۳) شرفیه را بنام او تألیف کرد که فعلاً در کتابخانه ملی پاریس موجود میباشد شرف الدین سیده رابعه نبویه دختر ابوالعباس احمد بن مستعصم آخرین خلیفه عباسی را با صدق صد هزار دینار تزویج کرد عبدالله ملقب بمامون احمد ملقب بامین و زبیده فرزندان خواجه شرف الدین از بطن رابعه مذکوره میباشد شرف الدین بسعایت خواجه فخر الدین قزوینی پسر عموی حمدالله مستوفی قزوینی صاحب تاریخ گزیده در جمادی الاخره ۶۸۵ بامرار غون بن آباقا بقتل رسید زوجه اش رابعه نیز همان روز در گذشت بنا بقول و صاف و ابن تغری در جلد سوم از کتاب منهل صافی موجود در کتابخانه (۴)

(۱) تاریخ و صاف ۱۴۰ - ۱۴۳ و تاریخ گزیده ۵۸۶ (۲) جامع التواریخ خطی (۳) مقدمه تاریخ جهانگشاس و تاریخ و صاف ۶۰ - ۶۵ (۴) تاریخ گزیده ۵۸۷ و مقدمه تاریخ جهانگشاس

ملی پاریس هیچکدام از زوج و زوجه او قتل و وفات خود خبردار نشدند

۳ - خواجه بهاء الدین محمد بن شمس الدین محمد جوینی

Baha-ed-Din

در زمان آباقان خان حکومت اصفهان و عراق عجم با وی بود و بتاریخ ۶۷۸ در حیات پدر وفات کرد بهاء الدین به هیبت و شدت خوی معروف بوده (۱) معذلت در فضل و دانش نیز مشهور میباشد ادبانه و فضلاء از اطراف بنزد وی گرد میامدند حسن بن علی طبرسی کتاب معروف بکامل بهائی را در امامت بنام وی تألیف نمود این کتاب در بمبئی بطبع رسیده است محقق نجم الدین جعفر بن حسین بن یحیی هذلی کتاب المعتمد فی شرح المختصر را برای بهاء الدین تألیف کرد از کتاب مزبور در قسمت عبادات تاجح و مختصری از تجارات در دست میباشد و در مقدمه کتاب پاره مطالب اصولی ذکر شده است خواجه طوسی کتاب شرح ثمره بطلمیوس یا ترجمه انرا بطوریکه در دیباچه کتاب ذکر نموده برای بهاء الدین تألیف کرده است (۲) قاضی نظام الدین اصفهانی در پاره اشعار خود دراجع بمدح آل محمد ذکری از بهاء الدین نموده است از انجمله

قُلْ لِلنَّوَّاصِبِ كُفُوًا لِأَبَائِكُمْ	لِشِيعَةِ الْحَقِّ يَا بَنِي اللَّهِ تَوْهِينًا
أَعَادَ أَهْلُ مَلُوكِ التُّرْكِ رُؤْيَهُمْ	وَزَادَهُمْ بِبِهَاءِ الدِّينِ تَمَكِينًا
يَرَى عَلِيًّا وَلِيَّ اللَّهِ مَدْحَرًا	لِلْحَشْرِ أَوْلَادَهُ الْقُرَّاءِ الْمِيَامِينَا

باری بهاء الدین قبل از سی سالگی بعزت سگته وفات نمود ادباء بالسنه مختلفه ویرا مرتبه گفته اند از انجمله پدرش شمس الدین سروده است

فرزند محمد ای فلک هندویت	بازار زمانه را بهایک مویت
در حرمت قدالفت پشت پدر	خیم گشته بر مثابه ابرویت (۳)

(۱) تاریخ وصال ۶۰ - ۶۶ (۲) بصفحه ۶۰ از این جزء مراجعه شود (۳) تذکره